

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Medgyesi Konstantin

**Demokrácia-diskurzus(ok) Magyarországon az 1945 és 1949
közötti időszakban és időszakról**

Doktori (PhD) disszertáció
tézisei

Konzulens: Dr. Bencsik Péter

Szeged, 2017

Témaválasztás, alkalmazott módszerek

A „demokrácia” a modernkori történelemben és napjainkban is fontos kérdéskör, ugyanis a demokrácia már nem önmagában egy politikai rendszer, hanem a „jó” társadalmi konstrukció egyfajta ideáltipikus leírása.

A demokrácia fogalom körüli nyelvi küzdelmek a modernkori politika fontos jellemzői. A „szóvita”, a nyelvi kifejezésről szóló vita a demokrácia lényege, még akkor is, ha magáról a demokrácia fogalmáról folyik a közéleti harc. Ez a küzdelem, ez a demokráciaértelmező nyelvpolitikai harc – amely valójában politikai harc nyelvi köntösben – immáron évszázados a világ- és a magyar politikában is. Kutatásunk során egy mindössze néhány esztendő időintervallumra, vagyis a magyar koalíciós évekre vonatkozó demokrácia-diskurzusok természetét, karakterisztikáját vizsgáljuk.

A koalíciós évek a magyarországi demokrácia-tapasztalatok szempontjából a jelenkori magyar történelem egyik legtanulságosabb korszaka. Az 1944/45 és 1948 közötti évek politikai történései referenciának is tekinthetők azáltal például, hogy az 1956-os forradalom résztvevői számára a koalíciós évek közéleti mintának számítottak. Az 1989/1990-ben kialakult magyar parlamentáris demokrácia szintén a koalíciós évek közjogi alapjaira építkezve kezdte meg működését.

A koalíciós években zajló és a koalíciós évekről szóló demokrácia-diskurzus kutatása során az empirikus anyaggyűjtés után szöveghalmazt hoztunk létre; ezt a szöveghalmazt vetettük diskurzuselemzés alá. A szöveghalmazon belül értelmezésbeli különbségeket, ok-okozati és időbeli összefüggéseket, párhuzamosságok feltárással különálló beszédmódokat azonosítottunk. A szövegek vizsgálatakor hipotetikus jelleggel négy beszédmódot különböztettünk meg – ebben a szerkezetben épül fel a disszertáció. A négy beszédmód a következő: 1. a koalíciós korszak közéleti küzdelmeinek beszédmódja; 2. az önéletírói beszédmód; 3. a tudományos beszédmód/a recepció beszédmódja; 4. a lokális beszédmód.

A szövegek vizsgálatát a diskurzuselemzés módszereinek és eljárásainak segítségével végeztük el. A szövegeket azért is tartjuk kiemelten fontos forrásoknak, mert elfogadjuk Pierre Bourdieu azon tézisét, miszerint a közéleti mezőben – ahol a cselekvések célja a hatalmi pozíciók megszerzése – a politika nem „hatalmat termel, hanem jelentéseket és

értelmezéseket, vagyis szövegeket.” A bourdieu-i alapvetés szerint a politikai szövegvalóságok hatalmi helyzeteket alakítanak ki, formálnak és tartanak fenn.

A diskurzuselemzés kvalitatív jellegű tartalomelemzési módszertani eszköztárat kínál. Dolgozatunkban a szövegek elemzésénél a következő képleteket használjuk: ki és mit mond? Milyen körülmények között, hogyan formálódnak a vélemények, az érvelési formák? A különböző szövegek miként alakítják, alakították a politikai-kommunikációs folyamatokat? A szövegekben a kontextuális elemzés keretében keressük a vissza-visszatérő motívumokat, gondolati struktúrákat is. Igyekszünk feltárni a „beszédcselekvések” hogyanját, vagyis jelentéskibontást végzünk.

Kutatásunk célja az előbbieken vázolt kutatási módszertanra alapozva a koalíciós évek különböző demokrácia-interpretációinak konstruálása, a demokrácia-diskurzusok „fogalmi hálóinak” vizsgálata. Fogalmi hálón azt értjük, hogy a használt szavak jelentése idomul vagy új kifejezések születnek a különböző jelenségek leírására, s ezáltal a nyelvhasználat megújul, kibővül.

A koalíciós években publikált cikkek, tanulmányok, parlamenti megszólalások, közéleti beszédek mint szövegek elemzésével feltártuk az 1945-öt követő néhány esztendő demokrácia-diskurzusainak érvkészletét, a disputák kommunikációs paneljeit, beszédmódját. Azonosítottuk a demokrácia-értelmezések közötti antagonisztikus különbségeket.

Az 1945 utáni politikai életben a különböző vitahelyzetek során a polgári demokrácia alapértékeihez való viszonyulás jelentette a „vízválasztót”; aki kitartott a polgári demokrácia ethosza mellett, az szembekerült a kommunista valóságértelmezéssel, aki engedni tudott a jogállami demokrácia alapértékeiből, az ezáltal megteremtette a kommunistákkal való közös kommunikációs platform lehetőségét.

Az értekezés szerkezete és főbb tartalmi elemei

A disszertáció első fejezetében a korszak közéleti küzdelmeinek beszédmódját elemeztük. Áttekintettük a koalíciós időszakban megjelent korabeli tanulmányokat és a napi sajtóban publikált cikkeket. Ennek a „beszédmódnak” az áttekintése során az 1945 utáni évek fontos

szereplőinek a demokrácia fogalmát érintő megszólalásait ismertettük, s különös alaposággal tanulmányoztuk a kommunista demokrácia-értelmezés jellegzetességeit, így a formális demokráciával szembeni kommunista retorikát. A koalíciós évek kommunista demokráciaértelmezési politikai stratégiája leginkább a reakciós fogalmának kiterjesztésével összefüggésben demonstrálható, ezért arra törekedtünk, hogy felvázoljuk a kommunisták részéről az ellenség megkonstruálásának mint tudatos stratégiának a folyamatát.

A disszertáció következő fejezetében az önéletírói-visszaemlékezői beszédmód áll a középpontban. Azt vizsgáltuk, hogy a korszak szereplőinek önéletírásaiban miként jelenik meg a demokrácia témája. Az önéletírások, visszaemlékezések és a naplók is sajátos „énnyomok”, melyek alkalmasak arra, hogy feltárják az egyén múltbéli gondolatait, a történeti tényekhez, folyamatokhoz, jelenségekhez való viszonyulását és a személyiség létállapotait érintő fontos fogalmak és az önéletíró kapcsolatát. Dolgozatunkban a koalíciós évek különböző szereplőinek a korszakot érintő demokrácia-élményeit, demokrácia-fogalmait vizsgáltuk. S mindemellett azt a helyzetet is ábrázoltuk, ahogy a demokrácia fogalma még a visszaemlékezésekben is egyfajta harci eszköz és fegyver volt; más megközelítésben identitást építő narratíva-elem.

Ezt követően a tudományos beszédmódot kutatva áttekintettük a második világháború utáni néhány esztendő mint történeti időszak terminológiai dilemmáit. Ezáltal a történettudományi vitákból az egyes kutatók korszakra vonatkoztatott demokrácia-megközelítését igyekeztünk feltárni. E fejezetben az ötvenes évek történeti álláspontjától kezdve a frissen publikált szakmai véleményekig tekintettük át, hogy miként változott a koalíciós évek demokrácia-megítéléséről szóló fogalomhasználat. Több mint hatvan esztendő történettudományi kutatását kívántuk körbejárni abban a tekintetben, hogy mit gondolnak az egyes szerzők a koalíciós évek demokráciájáról. A különböző világlátású szakemberek szövegeiben közös az, hogy mindegyik szerző számára komoly dilemmát jelent a koalíciós évek vonatkozásában a demokrácia kontra diktatúra kérdéskör. Feltártuk a különböző magyar és angol nyelvű tudományos publikációkban a korszakról megjelenő demokrácia-fogalmak közötti érdemi különbségeket és hasonlóságokat, illetve a diktatúra kialakulásának mint szellemi struktúrájának a megítéléséről szóló eltérő vélekedéseket.

A dolgozat függelékében egy vertikális demokrácia-kutatást végeztünk. A lokális demokrácia-megnyilvánulások tekintetében Makó városa alkalmas terep annak

tanulmányozására, hogy az országos viták, demokrácia-értelmezések miként hatottak helyben, hogyan formálták a helyi demokráciát. E megközelítést disszertációnkban lokális beszédmódként azonosítottuk. A lokális beszédmód vizsgálata során célunk volt feltárni a helyi demokrácia működési mechanizmusát, a lokális demokrácia-értelmezések unikális jellegzetességeit és azokat a helyi nyelvpolitikai küzdelmeket, amelyek a demokrácia fogalom birtoklásáért folytak.

A kutatási eredmények tézisszerű összefoglalása

A koalíciós időkbeli baloldali demokrácia-értelmezés hívei nem egy jogokra épített rendszert és életformát láttak a demokráciában, hanem egy társadalom-átalakító keretet, ami évszázados megrögzöttségeket képes lebontani. E nézetrendszerrel állt szemben a „polgári” megközelítés, amely óvott attól, hogy a radikális változások érdekében az általános szabadságjogok súlyos csorbát szenvedjenek.

A kiscgazda demokrácia-felfogásban a jogosultságokra épülő társadalmi berendezkedés eszmeisége biztosította a gondolati alapot. Feltártuk: a szabadság, az egyének autonómiája mellett az általános jogegyenlőség, az alkotmányosság politikai kultúrája, a szabad vita intézményes joga és a hatalom ellenőrzésének lehetősége is a kiscgazda demokrácia koncepció markáns elemei voltak. A többségi elv, a jogszabályok (játékszabályok) és az intézményi struktúrák tiszteletben tartása szintén központi tényezője volt az 1945 utáni kiscgazda demokrácia koncepciónak.

A szövegelemzések után megállapítottuk: a kiscgazda-polgári demokrácia-felfogás lényegi gondolata, hogy a szabadságjogok „mindenkit” egyaránt megilletnek. A kommunisták azonban nem fogadták el a mindenkire egyaránt érvényes szabadságjogok létezését; kommunikációs paneljük szerint a demokrácia ellenségeinek nem jártak jogok.

Az 1945-ös esztendőben a demokráciáról folyó diskurzusok hangulatát, szellemiségét a remény érzése döntő módon volt képes meghatározni. Az 1945. november 4-ig, a választásokig tartó időszakot egyfajta reményteli konszenzusérvzés határozta meg, a háború végétől a választásokig tartó periódus hosszú hónapjaiban úgy tűnt, a valóságos – és a

későbbiekben kiderült, antagonisztikus – ellentéteken túlmenően a demokrácia igenlésében és alapértékeiben konszenzusszerű egyetértések bontakoztak ki.

Az 1945-ös választás eredménye miatt csalatkoztak reményeikben a kommunisták, s ez fordulatot eredményezett a demokrácia-értelmezések nyelvezetének tekintetében is. Ezzel is összefügghet, hogy a kommunista közéleti nyelvezet durvábbá vált már a választás után nem sokkal.

Ha 1945 demokrácia-diskurzusainak vonatkozásában azt írtuk, hogy az az időszak a remény konszenzusának volt a korszaka, akkor 1946 – a demokrácia-viták tekintetében is – az egyensúly éve. Az eltérő demokrácia-értelmezésekből ekkor még nem következett a megbélyegzés és a kirekesztés kommunikációs eszköztára.

1946 őszétől egy új korszaka kezdődött a koalíciós évek demokrácia-vitáinak. Ekkortól az egyensúlyi állapot egyre inkább megborult. 1947-ben az összeesküvés ügy árnyékában a demokratikus párbeszéd nyelvi keretei lényegesen beszűkültek. E válsághelyzet során a kommunista párt részéről tapasztalt verbális brutalitás és a rendvédelmi hatóságok által felmutatott kreált vádak/koncepciógyártás és nyílt erőszak olyan közéleti-kulturális közeget eredményezett, ahol egyre kevésbé voltak biztosítottak a párbeszéd-feltételek a demokrácia-viták számára. 1947-re a kommunisták által használt „demokrácia” fogalom egyre inkább kizárólagos értelművé és kirekesztő tartalmúvá vált, abba nyelvileg már csak a kommunista stratégiába illeszkedő álláspontok fértek bele.

1947–1948-ban még fellelhetőek, rekonstruálhatóak demokrácia-hitvalló nyilvános megszólalások, de már nem volt jelen a nyílt párbeszéd nyelvi tere, az ehhez a fajta diskurzushoz szükséges szabadságfaktor. 1949-re a remény korszaka, a koalíciós évek világa lezárult. A kommunista demokrácia-értelmezésben is egyértelmű fordulat következett be. Ekkorra már Rákosi Mátyás és Révai József is kimondta, hogy az úgynevezett népi demokrácia nem más, mint a proletárdiktatúra, a kommunista diktatúra egyik fajtája.

A diskurzuselemzés segítségével foglalkoztunk a koalíciós évekről szóló önéletírásokban megjelenő beszédmód demokrácia-értelmezéseivel. Megállapíthatjuk, hogy a visszaemlékezésekben a demokrácia-fogalom identitásteremtő és -formáló narratív elemmé vált.

A hithű kommunisták koalíciós éveket érintő visszaemlékezéseiben megjelenik a korszakot elemzendő demokrácia mint narratív elem – közös bennük, hogy a demokrácián egyértelműen a kommunista világlátásnak megfelelően a népi demokráciát értették, s a népi demokrácia struktúráját értékesebbnek tartották, mint a polgári demokrácia ethoszát. Ezzel szemben a koalíciós években kommunistaként szerepet vállaló, de később a kommunista diktatúra rendszeréből kiábrándult közszereplők önéletírásaiban megjelenő demokrácia-kép árnyalt; az 1945 utáni évek dimenziójában sem fogadták már el a kommunista megközelítésű demokrácia-értelmezést, kritikusan ítélték meg a koalíciós időkben a kommunistáknak a jogállami demokráciával szembeni lépéseit és utólagosan inkább értéként tekintettek az 1945 utáni demokrácia-kísérletre.

A polgári demokrácia ethosza mellett kitartó kigazda közéleti szereplők a jogállami jellegű demokrácia híve voltak a koalíciós időszakban. A visszaemlékező gondolatok egyértelműen egyfajta polgári demokrácia-védő mentalitást tükröznek, illetve kifejezik a népi demokráciának is nevezett proletárdiktatúrával szembeni érzésvilágot, kulturális attitűdöt. Ezen szereplők úgy érveltek emlékező szövegeikben, úgy fogalmazták meg visszaemlékező gondolataikat, miszerint az aktuális korszakban az általuk képviselt ügy vereséget szenvedett ugyan, de történelmi szempontból viszont úgy vélekedhettek, hogy ők voltak a „jó” oldalon – ez a morális felsőbbrendűség egyértelmű jellemzője a kigazda szereplők önreflexiós visszatekintéseinek.

A kommunisták mellett társutas szerepet vállaló kigazdák visszaemlékezéseinek viszont az a közös jellemzője, hogy a jogállami demokrácia mint érték nem jelenik meg a forrásokban. A demokrácia mint narratíva nem szövegformáló tényező e memoárookban. Megállapítható: a társutaság mint közéleti jelenség felvállalásához pszichésen szükséges volt a határozott szakításra a szabadságjogokra épülő demokrácia eszményétől, így a demokrácia mint eszmény nem jelent meg a visszaemlékező szövegekben sem.

A visszaemlékezések mint a demokrácia-narratívát feltáró források segítségével nyomon követtük azt a folyamatot, miszerint azok a kigazda közéleti szereplők, akik 1947–48 után is kitartottak a polgári demokratikus ethosz mellett, emigrációba kényszerültek vagy lekerültek a közéleti színpadról; míg akik engedtek a demokratikus eszményképből, periférikus szerepben ugyan, de társutasként megmaradhattak a politika világában a kommunista diktatúra időszakában is.

1950-től kezdve jelent meg az 1945 utáni esztendőkről és a korszak demokráciájáról szóló diskurzusokban a tudományos beszédmód. Ekkor már egy másik nyelvezet, a recepció beszédmódja mint kód által azonosíthatóak voltak az időszakot és demokrácia fogalomhasználatát elemző narratívák.

Az ortodox kommunista történeti nyelvi kánon alapján 1948/49-től már „létrejöttek” a proletárdiktatúra „feltételei”, megvalósult az államhatalom struktúráiban is a proletárdiktatúra világa, ezzel szemben az 1944 utáni négy-öt évben a proletárdiktatúra előzménye érhető tetten egyfajta „demokratikus diktatúra” fogalmi kerete formájában, eszerint a nyelvi kód alapján a koalíciós évek időszaka a „demokratikus diktatúra” időszaka.

A hatvanas évek közepéig a tudományos beszédmódot az ideologikus beszéd karaktervonásai döntően határozták meg. A hatvanas esztendők közepétől a fogalomhasználat elkezdett objektívebbé válni, a nyolcvanas évekre a tudományos beszédmód még teljességgel nem tudott ugyan megszabadulni az ideologikus beszéd kötöttségétől, de a történettudományi diskurzus tényközpontúbbá vált. A beszédmód egyértelműen a marxista nyelvi kód alapján írható körül, de érzékelhető volt egyfajta textológiai felfrissülési tendencia. A hatvanas évek második felére kialakuló kádári reformideológia alapvetése a realista látásmódról teret nyitott az összetettebb, érvelő nyelvi konstrukciók, a koalíciós évekről szóló történettudományi diskurzusok számára. A hetvenes-nyolcvanas éveknél a koalíciós éveket értelmező tudományos beszédmódja egyértelműen a tárgyilagosabb nyelvhasználat irányába mutat. Elfogadott, legitim fogalommá vált a koalíciós korszak fogalma, a publikációiban még tetten érhetőek a marxista történeti kánon nyelvi kategóriái, de az objektivizáció szándéka nyilvánvaló.

A rendszerváltás utáni szabad nyelvi és szellemi közegben formálódhattak ki a koalíciós korszak demokráciáját vizsgáló tudományos beszédmód demokratikus narratívái. Az 1990 után megjelent publikációkban a következő fogalmakat azonosítottuk a koalíciós korszak demokráciájára vonatkozóan: a demokratikus többpártrendszer időszaka, az újjáépítés és a demokratikus reformok korszaka, a demokratikus reform időszaka, a demokratikus közjáték szakasza, a nagykoalíció időszaka, a demokratikus látszat évei, a koalíciós közjáték ideje, a kényszerkoalíciós időszak, a demokratikus evolúció időszaka, a korlátozott parlamentarizmus kialakításának kísérlete, a korlátozott polgári demokrácia szakasza, a jogállam

megteremtésének kísérlete és kudarca, a demokráciáért vívott sakkjátszma, a demokráciaviták négy éve, rendszer-átalakító kísérlet, kétarcú hatalmi struktúra, a korlátozott képviseleti demokrácia kora, antiliberalis demokráciakonstrukció, többlépcsős forradalom, megfojtott demokrácia, fokozatosan véghezvitt szovjetizálás, formális többpártrendszer, lopakodó forradalom, a polgári és a marxista erők közötti élet-halál harc időszaka, a két totalitarizmus közötti időszak, a kommunista diktatúra bevezető fázisa, a többpárti totalitarizmus időszaka, az elveszett reformkor, a népi demokratikus átalakulás ideje, a fokozatos kommunista hatalomátvétel periódusa, a sztálinizmus beállta előtti időszak, az átmenet pillanata, az átalakulás évei, a demokráciakísérlet időszaka, a szovjetizálási tendencia évei, a demokratikus megújulási kísérlet ideje, a második világháború utáni néhány év korszaka, a szovjetizálás kezdeti szakasza, a fordulat évei, a kudarcos demokratizálódás időszaka, a presztalinizáció korszaka, az erőltetett rendszerváltás évei, álköalicíós időszak, a korlátozott és fenyegetett demokrácia időszaka, a demokratikus kiegyezés korszaka, útban a kommunista egyeduralom felé, a parlamentáris demokrácia gleichschaltolásának időszaka, a hatalmi dualizmus korszaka, a köztes évek, a rákosizmus előszobája, a demokratikus pluralizmus kísérlete, a demokrácia ígéretét hordozó időszak, a törékeny demokrácia évei.

Az 1945 utáni esztendőök demokrácia-diskurzusait vizsgálva az alábbi kifejezéseket tekinthetjük a korszak kulcsfogalmainak: félelem, remény, totális megosztottság, bizalmatlanság, kényszerű kompromisszum.

Az 1945 utáni évek magyar közéletének demokrácia-diskurzusait alapvetően a demokrácia kontra diktatúra, más megközelítésben a félelem és a remény dichotómia határozta meg: a viták lényege az volt, hogy demokrácia vagy diktatúra lesz-e, vagyis a diskurzus valódi tartalma nem arról szólt, hogy polgári vagy népi demokrácia formálódik, hanem hogy van-e bármi esélye a szabadságjogokra épülő demokrácia gondolatának a formálódó diktatúrával szemben. 1949-re ez a vita „eldőlt”, a demokrácia-remény megszűnt létezni.

Az 1945 utáni esztendőök demokrácia-törekvései kapcsán a demokrácia-szándék fogalma tűnik legitim kifejezésnek, hiszen a diszkurzív szövegek elemzése után is arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyar közéletben az 1945-öt követő esztendőökben a demokrácia-szándék nyilvánvalóan azonosítható.

A magyar társadalom demokrácia-szándékát bizonyítják a közvetlen demokrácia intézményei, a demokrácia-viták, a pártok működése, a pártprogramokban szereplő demokrácia-hitvallások

és a sajtó viszonylagos szabadsága. 1945 és 1948/49 között a demokrácia-szándékok és demokrácia-élmények soksága korszakformáló tényezővé tudott válni.

A disszertáció témaköréhez kapcsolódó tudományos publikációk:

A „demokrácia” mint fegyver a koalíciós évek makói közéleti küzdelmeiben. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (2014-) 3: pp. 165-180. (2016)

A kertész, az orvos és a borkimérő: Kisvárosi rendszerváltozás és a helyi hatalmi elit. In: Szociológiai Szemle 1. pp. 60-71. (2005)

Egyházi küzdelmek a rendszerváltó kor Makóján. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1-2. pp. 173-191. (2005)

Jelenkor-kutatás és kisvárosi rendszerváltozás. In: Történeti Muzeológiai Szemle 4. pp. 91-98. (2004)

A makói Pfeiffer-affér: Közéleti botránysorozat a koalíciós évek Makóján. In: Zombori István (szerk.): Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Történeti Tanulmányok. Szeged: Móra Ferenc Múzeum. pp. 257-283. (2004)

Mindszenty bíboros Makón. In: A Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség Füzetei 36. (2003)

„...jogosultságát megtarthassa”: Bibó István szakvéleménye az állásvesztésre ítélt magántanárok magántanárságának megszüntetéséről. In: Forrás: Irodalom-Művészet-Tudomány, február. pp. 57-59. (2002)

Egy meghíusult Zadravec-intervjú háttere: Közjáték az alsóvárosi harangünnep idején (1921) In: Erdélyi Péter, Szűcs Judit (szerk.): Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged: Móra Ferenc Múzeum (2002)

Mindszenty bíboros és a Marosmenti Mária-nap: A Boldogasszony-év történetéhez
In: Zombori István (szerk.): Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Történeti Tanulmányok.
Szeged: Móra Ferenc Múzeum. pp. 289-331. (2000)

Előadások:

Nagy Imre koalíciós évekbeli demokráciaértelmezéséhez – Egy publikálatlan makói beszéd kommunikációs paneljei. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2016. A Móra Ferenc Múzeum Tudományos Felolvasó ülése, 2016. november 30.

A „demokrácia” fogalom mint fegyver a koalíciós időszakban — különös tekintettel a Csanád megyei közéleti küzdelmekre. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2015. A Móra Ferenc Múzeum Tudományos Felolvasó ülése, 2015. december 9.

Makói kommunista párti káderek önéletrajzai a koalíciós évek időszakából. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2012. A Móra Ferenc Múzeum Tudományos Felolvasó ülése, 2012. december 12.